

Лацук О. М.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

КОНЦЕПТ ЯК ФЕНОМЕН КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Стаття присвячена огляду основних сучасних підходів до тлумачення такого наукового поняття як “концепт”, а також визначено його місце у сучасних когнітивних дослідженнях. Виявлено специфічні риси концепту як одиниці когнітивної лінгвістики. З’ясовано суть бінарних концептів.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептосфера, концептуальна інформація, ментальний простір, бінарний концепт.

Статья посвящена обзору основных современных подходов к толкованию научного понятия “концепт”, а также определено его место в современных когнитивных исследованиях. Обнаружены специфические черты концепта как единицы когнитивной лингвистики. Выяснена суть бинарных концептов.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, концептуальная информация, ментальное пространство, бинарный концепт.

In the article the phenomenon of the scientific notion “concept” is considered. In the modern cognitive researches its place, form of transfer are determined. The specific features of a concept as a unit of cognitive linguistics are analyzed. The essence of binary concept is established.

Key words: cognitive linguistics, concept, conceptsphere, conceptual information, mental space, binary concept.

Починаючи із 50-их років ХХ ст. і до цього часу когнітивна лінгвістика не сходить з арени лінгвістичних досліджень. У центрі її дослідження знаходиться антропоцентрична парадигма. Філософська антропологія – це історично локальна дисципліна. Її суть полягає у фіксації ситуації, коли людина за М. Шелером дійсно “стає проблематичною для себе” [21].

Антропоцентричний підхід до мовних явищ став провідним і для сучасної лінгвістики. Наукою, яка займається вивченням процесів отримання, відображення та зберігання знань у мовних формах, є когнітивна лінгвістика.

Мова нерозривно пов’язана з мисленням, культурою індивіда чи етноса, світоглядом, творцем якої є людина, тому і виникла необхідність розглядати мову з точки зору її участі в пізнавальній діяльності людини (Н. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Воркачов, І. Голубовська, В. Карасик, Ю. Степанов).

У центрі уваги сучасних досліджень перебуває вербальний образ світу, сформований у свідомості носіїв певної мови, а культурологічна орієнтація стає провідним напрямом праць із когнітивної семантики (Є.

Бартмінський, В. Красних, О. Левченко, В. Маслова, І. Ольшанський, О. Опаріна, В. Телія, М. Фабіан). Для сучасної мовознавчої науки ідеї щодо вивчення лінгвосистеми у плані її взаємозв'язків із такими константними величинами, як ментальність, культура, звичаї і традиції українського народу, виступають надзвичайно важливими – одними з пріоритетних.

Актуальність даної статті полягає у створенні комплексної характеристики поняття “концепт”, що виступає об'єктом лінгвокогнітивного аналізу.

Метою даної статті є з'ясування системних параметрів лінгвокогнітивного поняття “концепт”. Відповідно окреслюємо наступні *завдання*: 1) дослідити існуючі в лінгвістиці трактування поняття “концепт”; 2) розглянути сутність бінарних концептів.

Об'єктом дослідження обрано лінгвокогнітивне поняття “концепт” на його інваріантному рівні.

Ключовим терміном когнітивної лінгвістики виступає концепт. Поняття “концепт” характеризується неоднозначністю та суперечливістю. Зокрема, на думку О. Лаврової, він виступає основним семантичним поняттям когнітивної лінгвістики [8, с. 57]. Як вважає А. Приходько, концепт виступає також основною одиницею концептології і лінгвокультурології [14, с. 46]. Проблема співвідношення слова і концепту залишається одним із центральних теоретичних завдань когнітивної лінгвістики.

У конкурентній боротьбі в лінгвістичній літературі з початку 90-х років минулого століття зіткнулися терміни “концепт” (Арутюнова Н. Д., Ліхачов Д. С., Степанов Ю. С., Ляпін С. Х., Нерознак В. П. та ін.), “лінгвокультурема” (Воробйов В. В.), “міфологема” (Ляхтеєнмяки М., Базильов В. М.), “логопiстема” (Верецагін Є. М. – Костомаров В. Г., Костомаров В. Г. – Бурвікова Н. Д.), проте на сьогоднішній день стає очевидним, що найбільш життєздатним виявився “концепт”, який за частотою вживання значно випередив усі інші протермінологічні новоутворення.

Поняття концепту прийшло із філософії та логіки. Трактування терміну “концепт” базується в основному на семантиці латинського *conceptus*: 1) “збирати, вбирати у себе”; 2) “уявляти”; 3) “написати, сформулювати”; 4) “формувати”; 5) “походити, з'являється, виникати” [4, с. 222-224]. Наведені значення можна звести до узагальненого: “сформульований як збірний, який містить у собі та який є їх початком”.

Останні десятиліття поняття концепту переживає період актуалізації та переосмислення. Цей термін ще й досі не має єдиного визначення, хоча й міцно закріпився у сучасній лінгвістиці. Наведемо різні тлумачення поняття “концепт”.

Виникнення терміну “концепт” в російській лінгвістичній традиції пов'язують з ім'ям релігійного філософа С. А. Аськольдова (справжнє

прізвище – Алексєєв), який в 1928 році запропонував по-новому поглянути на співвідношення термінів “поняття”, “слово” і філософський за походженням “концепт”. Із погляду сучасної науки, теорія Аськольдова А. С. відображає майбутній психолінгвістичний підхід, що добре експлікується в самому визначенні концепту як мисленнєвого утворення, яке заміщує нам в процесі мислення велику кількість предметів одного і того ж роду” [1, с. 269]. При цьому вчений пропонує розрізняти концепти пізнавальні (“сукупність складних мисленнєвих конкретностей”) і художні (“поєднання понять, уявлень, відчуттів, емоцій, вольових проявів”), основною відмінністю яких є “далека від логіки і реальної прагматики художня асоціативність” [1, с. 275].

Ліхачов Д. С. вважає, що концепт існує не для самого слова, а для кожного (словникового) значення слова окремо, і розуміє концепт “алгебраїчним” вираженням значення, яким ми оперуємо в письмовій чи усній мові. Це пояснюється тим, що людина просто не встигає досягнути значення з усією його складністю, інколи по-своєму його інтерпретуючи [9, с. 8]. За Ліхачовим Д. С. концепти – це деякі значення, приховані в тексті “замінники”, деякі “потенції” значень, які полегшують спілкування і тісно пов’язані з людиною та її національним, культурним, професійним, віковим та іншим досвідом [9]. С. Г. Воркачов вважає, що концепт “культурно забарвлений вербалізований смисл, представлений у плані вираження цілим рядом своїх мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму” [3, с. 48].

Р. М. Фрумкіна визначає концепт як вербалізоване поняття, відрефлектоване у категоріях культури [20].

На думку А. Вежбицької, концепт є “об’єкт із світу “Ідеальне”, який має ім’я та відображає певні культурно-обумовлені уявлення людини про світ “Дійсність” [20, с. 90].

Багатство мови визначається не тільки багатством “словникового запасу” і граматичними можливостями, але й багатством концептуального світу, концептуальної сфери, носіями якої є мова людини і її нації.

В. М. Телія вважає, що концепт – це продукт людської думки і є явищем ідеальним, а тому притаманне людській свідомості взагалі, а не лише тільки мовній. Концепт – це конструкт, він не відновлюється, а “реконструюється” через своє мовне вираження і позамовне знання [17]. В. М. Телія відмічає структурно-функціональну схожість мови та культури: мова і культура взаємовідображаються і не існують без спільного діалогу; мова і культура мають індивідуальні та соціалізовані форми існування; і мові, і культурі властиві інформативність, історизм, нормативність, здатність бути носієм менталітету етносу [17, с. 225-226]. Концепт являє собою семантичну категорію найвищого ступеня абстракції, який містить у собі значення конкретизації загальної семантики. Окрім того,

В. М. Телія підкреслює, що концепту онтологічно передуює категоризація, яка створює типовий образ і його прототип.

Зважаючи на різноманітність тлумачень концепту, В. І. Карасик та Г. Г. Слишкін чітко виокремлюють параметри відношень концепту до мови, культури і свідомості мовця; свідомість – місце перебування концепту; концепт – ментальна проекція елементів культури; мова й мовлення – сфери, у яких опредметнюється концепт [6, с. 76]. Сам В. І. Карасик характеризує концепти як “ментальні утворення, які являють собою збережені в пам’яті людини значущі усвідомлені типізовані фрагменти досвіду”, “багатомірне ментальне утворення, у складі якого виділяються образно-перцептивна, понятійна та ціннісна сторони”, “фрагмент життєвого досвіду людини” [6].

Ю. Степанов вважає, що концепт – “це нібито згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, через посередництво чого людина – рядова, звичайна людина, не “творець культурних цінностей” – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [16, с. 29].

Для М. Шварц “концепт” – це елементарна ментально організована одиниця, що “виконує функцію зберігання знань про світ в абстрактному форматі” [22, с. 55].

О. Селіванова зазначає, що цим терміном називають інформаційну структуру свідомості, різноsubstrатну, певним чином організовану одиницю пам’яті, яка вміщує “сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п’яти психічних функцій свідомості й позасвідомого” [15, с. 256].

О. Бондаренко вважає, що концепт – це сукупність знань, інформації про певну матеріальну чи ідеальну субстанцію; він виступає основною одиницею наївної картини світу, що відбивається національною повсякденною свідомістю [2, с. 42].

Прихильники когнітивного підходу розглядають концепт як явище ментального характеру. Так, З. Д. Попова, І. А. Стернін та інші представники воронезької наукової школи відносять концепт до мисленневих явищ, визначаючи його як глобальну мисленневу одиницю, “квант структурованого знання”. Автори “Краткого словаря когнитивных терминов” (Є. С. Кубрякова, В. З. Дем’янков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузіна) розглядають концепти як ідеальні абстрактні одиниці значення, якими оперує людина в процесі мислення, і які відображають зміст досвіду та знання, вміст результатів всієї діяльності людини та процесів пізнання нею навколишнього світу у вигляді певних одиниць, “квантів знання”. При цьому зміст концепту включає інформацію про те, що індивід знає, мислить, думає, прогнозує стосовно того чи іншого фрагменту світу. Концепти направляють усе різноманіття явищ, які спостерігаються, до

чогось єдиного, до визначених суспільством категорій і класів [7, с. 90]. Автори словника розуміють концепт, передусім, як “оперативну змістову одиницю пам’яті, ментального лексикона”. Розглянувши мовне вираження концепту, ми можемо отримати уявлення про його наповнення у свідомості носіїв мови. У загальному плані концепти розглядають як одиниці ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини [7, с. 90].

М. М. Полужин вважає, що концепт є сукупним, категоризуючим знанням про дійсність, про її елементи й перспективи [12, с. 35].

А. Приходько наводить різні дефініційні моделі, що застосовуються до наукового плумачення терміна “концепт”. Це, зокрема, такі:

а) “*концепт – епістемічне утворення*”. В її основі лежить усвідомлення інформаційних джерел людських знань і досвіду, що постають як синтез логічних, гносеологічних і когнітивних аспектів діяльності;

б) “*концепт – (психо)ментальне утворення*”. Ця ДМ базується на розумінні концепту як продукту людської свідомості, яка є вищою формою відображення дійсності психікою людини;

в) “*концепт – (етно)культурне утворення*”. Таке уявлення про концепт постало на основі усвідомлення ролі етнокультури в житті соціального колективу; воно відбиває уявлення про концепт як про точку перетину світу культури і світу індивідуальних смислів;

г) “*концепт – (прагма)регулятивне утворення*”. В цій ДМ реалізується інтенціональний характер дискурсивного використання ментальних сутностей: мова йде про їх здатність до регуляції і спрямування комунікативної поведінки, визначення етноспецифічних норм, стратегій та стереотипів спілкування;

г) “*концепт – аксіологічне утворення*”. Базою для виникнення цієї ДМ став феномен “духовна цінність”, який формується оцінками уявленнями членів соціуму про морально-етичні категоріальні константи (добро / зло, правда / кривда, любов / ненависть, краса / потворність, справедливість / несправедливість тощо) [14, с. 46–48].

На думку В. А. Маслової, у сучасній лінгвістичній науці існує три підходи до визначення концепту: 1) культурологічний, тобто вся культура розуміється як сукупність концептів та відношень між ними. Відповідно, концепт – це основний осередок культури в ментальному світі людини (Ю. С. Степанов, В. М. Телія); 2) семантичний, коли семантика мовного знаку представляється єдиним засобом формування змісту концепту (Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булигіна, Н. Д. Шмельова та ін.); 3) лінгвокультурологічний, де вважається, що концепт не безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення значення з особистим та народним досвідом людини [9, с. 4], тобто концепт є посередником між словами та дійсністю (Д. С. Ліхачов, О. С. Кубрякова). Отже, концепт –

це семантичне утворення, відмічене лінгвокультурною специфікою і яке тим чи іншим способом характеризує носіїв певної етнокультури. Але в той же час це деякий квант знання, який відображає зміст усєї людської діяльності. Він оточений емоційним, експресивним, оціночним ореолом [10, с. 47].

Завершуючи екскурс у теоретичний огляд розвитку терміну “концепт”, хочемо пригадати визначення Стерніна І. А., Попової З. Д., яке нам імпонує: “концепт – дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, яке має відносно впорядковану внутрішню структуру і являє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості та суспільства, і яке містить комплексну, енциклопедичну інформацію про відображений предмет чи явище, про інтерпретацію даної інформації суспільною свідомістю та відношення цієї свідомості до даного явища чи предмету” [13].

Отже, термін “концепт” є, так би мовити, “парасольковим” (термін С. Г. Воркачова) [3], він “покриває” предметні галузі декількох наукових напрямів, перед усім когнітивної психології та когнітивної лінгвістики, які займаються проблемами мислення та пізнання, зберігання і переробки інформації, а також лінгвокультурології.

Різні визначення концепту дозволяють виокремити наступні інваріативні ознаки, які перерахувала Маслова В. А.: 1) це мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному представленні, яка вербалізується за допомогою слова і має польову структуру; 2) це основні одиниці переробки, зберігання та передачі знань; 3) концепт має рухомі рамки і конкретні функції; 4) концепт соціальний, його асоціативне поле обумовлює його прагматику; 5) це основна комірка культури [10].

Таким чином, у всіх вище поданих дефініціях підкреслено суб’єктивний характер концепту. Оцінний характер даного терміну виражається способами його вербалізації, адже, насамперед, саме через мовне оточення експлікується цінність того чи іншого феномену культури [6, с. 77].

Варто констатувати, що концепти є результатом двох тенденцій: прагнення відобразити діалектичність світу, тобто відобразити світ таким, яким він є; і прагнення конструктивізувати світ з метою підпорядкування його волі і бажанню людини, тобто представити світ простішим, жорсткішим і детермінованим до такої міри, яка необхідна і достатня людині для вирішення практичних завдань.

Нашу увагу ми ще хочемо приділити бінарним концептам. Розглянемо, що означає бінарність: **бінарний** (лат. binarius) – подвійний, такий, що складається з двох частин [11]. У лінгвістиці бінарний принцип – принцип опису мовних явищ, заснований на твердженні, що в більшості своїй вони піддаються зіставленню (бінарне зіставлення), виходячи з наявності або відсутності однієї і тієї ж ознаки, максимального або міні-

мального його прояву і так далі. Наприклад: м'якість-твердість приголосних, дзвінкість-глухість приголосних, похідність-непохідність основи слова, змінність-незмінність частин мови, перехідність-неперехідність дієслів, сполучникове-безсполучникове з'єднання предикативних частин складної пропозиції і тому подібне. За наявності більшої кількості елементів, що протиставляються, вони можуть бути розбиті на мінімальні пари.

При ускладненому підході подвійність є системою, заснованою на взаєморівноважених силах протилежних полюсів. Фази або сторони можуть бути симетричними (тобто однакового розміру і сили) або асиметричними, послідовними, одночасними. Наведемо приклади подвійності, яка може бути як послідовною, так і одночасною в залежності від сприйняття індивіда: *вологий / сухий; холодний / жаркий; чоловічий / жіночий; позитивний / негативний; сонце / місяць; золото / срібло; круглий / квадратний; вогонь / вода; летючий / неподвижний; духовний / тілесний і так далі.*

Логічна думка, починаючи від логіки будиста, силогістики Арістотеля і до сучасних систем математичної логіки, безуспішно намагається вирішити таємницю логічного проходження і логічної необхідності, згідно з яким із А повинно слідувати не-А або В [19]. Ця необхідність не може бути обумовлена тим, що йменується “змістом” висловлювання, тобто бінарні концепти нерозривно пов'язані між собою, існування одного неможливе без наявності іншого, їх концептосфери тісно пов'язані між собою. Неможливе існування “смерті” без “життя”, “близкості” без “відстані”, “брехні” без “правди”, до того ж, бінарні концепти мають протилежну когніцію стосовно один одного.

Багаточисельні дослідження у галузі лінгвокультурології виявили різноманітні шляхи розвитку системи значень, які створили можливість появи бінарності у багатьох концептуальних структурах. Дані дослідження показують, що однією з умов проявлення бістабільності є оціночна подвійність, тобто, наявність в структурі концепту складових, які несуть як позитивну, так і негативну оцінку. Так, якщо здоров'я погане, то це вже нездоров'я, недомагання або хвороба [18, с. 98].

Бінарна опозиція як конститутивна ознака концепту притаманна, перед усім, концептам категорійного статусу. Бінарним концептам властива або уточнюваність, або конкретизація, або розширення значення в діалектичному / логічному аспектах в залежності від контексту: *життя – смерть, воля – рабство.*

Отже, поняттю “концепт” у лінгвістичній науці приділено значну увагу. Причому ця заслужена наукова увага демонструє тенденцію до зростання, особливо до такого виду, як бінарні концепти, що сприятиме якіснішому комплексному аналізу мовної картини світу. Перераховани-

ми характеристиками поняття “концепт” визначається значна наукова перспектива такого типу досліджень.

Література:

1. Аскольдов (Алексеев) С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В. П. Нерознака. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
2. Бондаренко О. С. Про співвідношення між мовною та концептуальною картинами світу / О. С. Бондаренко // Наук. зап. Луганського нац. пед. ун-ту. – Вип. 4. – Т. 1. – Сер. “Філологічні науки”. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – С. 37-45.
3. Воркачев С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // Известия РАН. Серия литературы и языка, 2001. – Т. 60. – №6. – С. 47–58.
4. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – М., 1976. – С. 222 – 224.
5. Залевская А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. тр. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С. 36–44.
6. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под редакцией И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75 – 80.
7. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 825 с.
8. Лаврова О. В. Концепт журавель в українській етнокультурі / О. В. Лаврова // Лінгвістика: зб. наук. пр. – Луганськ, Вид-во ЛНПУ ім. Тараса Шевченка “Альма матер”. – 2008. – № 1 (13). – С. 57–62.
9. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – Т. 52. № 1. – С. 3–9.
10. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие / В. А. Маслова. – 3-е изд., испр. – М. : Флинта: Наука, 2007. – 296 с.
11. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М. : Азъ, 1992.
12. Полюжин М. М. Про теоретичні засади когнітивного підходу до дискурсивного аналізу // Studia Germanica et Romanica. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Т. 1., № 3. – С. 32–42.
13. Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 1999. – 312 с.
14. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя: Прем’ер, 2008. – 332 с.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
16. Степанов Ю. С. Концепт / Ю. С. Степанов. – Режим доступу: <http://genhis.philol.msu.ru/article/120.shtml>. Заголовок з екрану.
17. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический, культурологический аспекты. – М. : Наука, 1996. –284 с.

18. Туленинова Л. В. О бистабильности концептов // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка №13 (205), 2010. – С. 96 – 101.
19. Уваров М. С. Бинарный архетип. Эволюция идеи антиномизма в истории европейской философии и культуры. – СПб. : изд-во БГТУ, 1996. – 214 с.
20. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца 20 века. – М. : Рос. Гос. Гуманит. ун-т, 1995. – С. 90.
21. Шелер М. Избранные произведения / Под. ред. Д. Лунгиной. – М. : Издательство “Гнозис”, 1994. – 419 с.
22. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik. – Tübingen / Basel: Francke, 1996. – 238 S.